

Paulina Cygańska-Rutkowska

Określenia zbiorowości ludzkich w XVI-wiecznych przekładach Ewangelii na język polski

W Ewangeliach występuje wiele nazw na określenie różnych zbiorów, w tym zbiorów ludzi. Można podzielić je ze względu na charakter więzi łączących daną grupę na nazwy: apostołów, ludu towarzyszącego Jezusowi podczas jego ziemskiej wędrówki czy formacji wojskowych.

Materiał historyczny, jakim są XVI-wieczne przekłady Biblii na język polski, ukazuje różnorodne nazwy zbiorów ludzi, a ich zbadanie daje możliwość poznania przyczyn owej różnorodności. Badania polegające na równoległym oglądzie paralelnych miejsc Ewangelii pozwalają na wychwycenie cech charakterystycznych słownictwa poszczególnych tłumaczeń, ale też na zaobserwowanie pewnych tendencji wspólnych wszystkim tłumaczom.

Zakres materiału obejmuje 10 przekładów Ewangelii na język polski. Praca nad przekładami Ewangelii była bardzo ułatwiona dzięki możliwości wykorzystania wyników grantu *Szesnastowieczne przekłady Nowego Testamentu na język polski a rozwój renesansowej polszczyzny literackiej*, realizowanego pod kierunkiem Izabeli Winiarskiej-Górskiej w Instytucie Języka Polskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Do dyspozycji miałam mikrofilmy z oryginałami, przeglądarkę internetową: ewangelie.uw.edu.pl oraz program komputerowy Ewangelie, opracowany na potrzeby grantu przez Michała Rudolfa; program ten umożliwia przeszukiwanie tekstu po wpisaniu w filtr danego słowa, a także przeglądanie konkretnych przypisów, którymi wydawcy opatrzyli Ewangelie.

Podstawę materiałową stanowią jednostki wyekscerpowane z transkrypcji przekładów Ewangelii dokonanych w ramach wspomnianego grantu. Są to:

- przekład z 1551 roku, w tłumaczeniu Stanisława Murzynowskiego, wydany przez Jana Seklucjana w Królewcu (luterski, Ewangelia wg św. Mateusza), powszechnie znany jako Biblia Murzynowskiego (dalej: BM1);
- przekład z 1553 roku, w tłumaczeniu Stanisława Murzynowskiego, wydany przez Jana Seklucjana w Królewcu (luterski, Nowy Testament), powszechnie znany jako Biblia Murzynowskiego (dalej: BM2);
- przekład z 1556 roku, w tłumaczeniu Marcina Bielskiego, wydany przez oficynę Szarffenbergów (Mikołaja Szarffenberga) w Krakowie (katolicki, Nowy Testament), znany jako Biblia Szarffenberga (dalej: BSz);
- przekład z 1561 roku, w tłumaczeniu Jana Leopolda, wydany przez oficynę Szarffenbergów (Marka Szarffenberga) w Krakowie (katolicki, Biblia), znany jako Biblia Szarffenberga lub Leopolda (dalej: BL);
- przekład z 1563 roku, dokonany przez kilku tłumaczy (Pierre'a Stratoriusa, Grzegorza Orszaka, Jeana Thenaudusa i in.), wydany w Brześciu przez Mikołaja Radziwiłła i Jana Łaskiego (kalwiński, Biblia), powszechnie znany jako Biblia Brzeska (dalej: BBrz);
- przekład z 1570 roku, w tłumaczeniu Szymona Budnego, wydany przez Macieja Kawęczyńskiego w Zasławiu (ariański, Nowy Testament), znany jako Biblia Budnego (dalej: BBd);
- przekład z 1572 roku, w tłumaczeniu Szymona Budnego, wydany przez Macieja Kawęczyńskiego w Zasławiu (ariański, Nowy Testament), znany jako Biblia Budnego (dalej: BBd2);
- przekład z 1577 roku, w tłumaczeniu Marcina Czechowica, wydany w Rakowie przez oficynę braci polskich (ariański, Nowy Testament), znany jako Biblia Czechowica (dalej: BCz);
- przekład z 1593 roku, w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka, wydany w Krakowie w oficynie Piotrowczyka (katolicki, Nowy Testament), znany jako Biblia Wujka (dalej: BW);
- przekład z 1599 roku, w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka, uzupełniony i poprawiony pośmiertnie przez jezuitów (katolicki, Biblia), znany również jako Biblia Wujka (dalej: BW2).

Określeń używanych do opisu zbiorowości ludzkich w materiale z XVI-wiecznych Ewangelii jest stosunkowo dużo. Wpływają na to dwa czynniki: rozbudowane w ówczesnym języku polskim słownictwo z zakresu określania zbiorów, dzięki czemu tłumacze mieli szerokie możliwości wyboru (np. *lud*, *gmin*, *wielkość*, *wiełość*, *mnóstwo*, *zebranie*). Drugą przyczyną jest sama fabuła analizowanego tekstu. W Ewangelii bowiem często pojawiają się różne zbiorowości ludzkie, np. uczniowie Jezusa, lud słuchający Jezusa, członkowie rodu czy żołnierze¹.

Najpierw wyekscerpowany z XVI-wiecznych Ewangelii materiał poklasyfikowano według kryterium semantycznego, zgodnie z metodologią analizy polowej słownictwa, przybliżoną polskim czytelnikom przez Danutę Buttlerową², a wykorzystaną w badaniach m.in. przez Ryszarda Tokarskiego³ i Andrzeja Markowskiego⁴.

Dla potrzeb badań ekscerpowane były rzeczowniki. W omawianych Ewangeliiach wiele jest także liczebników określających zbiory. Są to: liczebniki główne (BM1 Mt 22,25: „Gdzie u nas było siedm' braciej”) i nieokreślone, jak *wiele* (BL Mt 7,13: „Wchodźcie ciasną broną albo fortką Boć szeroka jest broná, i przestronna drogá, która wiedzie ná zátrocenie, i wiele ich którzy nią wchodzą”). Przeprowadzenie analizy liczebników użytych w XVI-wiecznych przekładach jest potrzebne, jednak nie zostały one uwzględnione w niniejszej pracy, ponieważ stanowią odrębną kategorię gramatyczną, a także wymagają dokładniejszej analizy, również fleksyjnej i składniowej.

Na wyekscerpowany materiał składa się 37 leksemów. Większość omawianych wyrazów stanowi odpowiedniki z kolejnych przekładów. Rzadko zdarza się, aby tłumacz posługiwał się równomiernie wszystkimi określeniami, choć oczywiście w każdym z tych tłumaczeń występują synonimiczne nazwy zbiorów. Są to więc jednostki, które pojawiają się w paralelnych wersetach w pozostałych analizowanych przekładach.

¹ Pomijamy w ten sposób czynniki pozatekstowe i pozajęzykowe, jakimi są świadomość językowa pisarza, jego zasób słownictwa, wyznaczenie itd.

² D. Buttler, *Koncepcja pola znaczeniowego*, „Przegląd Humanistyczny” 1967, z. 2 (59), s. 41–59.

³ R. Tokarski, *Struktura pola znaczeniowego*, Warszawa 1984.

⁴ A. Markowski, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, t. 1 i 2, Wrocław 1992.

Podpole: **nazwy ludzi towarzyszących Jezusowi** tworzą leksemy: *ciało, część, gmin, gromada, kupa, lecha, lud, ludzie, miasto, mnostwo, poczet, pospolstwo, rzesza, tłum, thuszcza, wielkość, wielość, zamieszanie, zasiedzenie, zebranie, zgromadzenie*. Są to określenia odnoszące się do tłumów, które słuchały nauk Jezusa w różnych miastach, towarzyszyły mu podczas wypraw poza miasto, uczestniczyły w jego procesie, oglądały jego śmierć. Do tej grupy należą też określenia osób, o których Jezus opowiadał w swoich przypowieściach. (patrz Tabela 1. Zasób słownictwa w podpolu: nazwy ludzi towarzyszących Jezusowi⁵).

Szereg odpowiedników oznaczających wielką liczbę ludzi w paralelnych wersetach tworzą ciągi:

- *lecha, kupa, część, gromada, rząd, zasiedzenie;*
- *lud, gmin, mnostwo, wielkość, wielość, zebranie;*
- *ludzie, tłum, thuszcza, rzesza, pospolstwo, zgromadzenie, zamieszanie.*

W obrębie jednego przekładu dochodzi do posługiwania się synonimami, co ilustruje tabela. Najbogatszym słownictwem opisującym lud towarzyszący Jezusowi, na które składa się 14 różnych leksemów, charakteryzuje się BL, najuboższym zaś, najmniej obfitującym w synonimy cechują się przekłady Szymona Budnego i Marcina Bielskiego, przy czym różnice te są nieznaczne; Leopolda posługuje się czternastoma wyrazami, natomiast Budny i Bielski – dziesięcioma.

Jedynymi leksemami, które powtarzają się we wszystkich przekładach są: *lud, ludzie, miasto, ciało*, przy czym dwa ostatnie występują pojedynczo na oznaczenie zbiorowości ludzkich. Nie brakuje natomiast leksemów użytych przez jednego tylko tłumacza. Takimi wyrazami są: *poczet* w BBrz, *zasiedzenie* w BCz, *lecha* i *kupa* w BBd, *zamieszanie* w BM2. Omówione zostaną w dalszej części artykułu.

Leksem *thuszcza* pojawia się niemal we wszystkich przekładach. Brak go w Bibliach Jakuba Wujka (posługujących się w paralelnych wersetach w przeważającej większości leksemem *rzesza*) i Brzeskiej (posługującej się w paralelnych wersetach głównie leksemami *lud, ludzie*). Wyraz *gmin* z kolei pojawia się wyłącznie w przekładach Ja-

⁵ Tabele umieszczone zostały na końcu artykułu.

kuba Wujka i to zaledwie trzy razy. Pozostali tłumacze posłużyli się w paralelnych wersetach leksemami w Łk 8,37: *zebranie, wielość, wielkość, mnostwo* oraz w Łk 7,49: *tuszcza, pospolstwo, tłum*. Przykładowe konteksty zawierające te leksemy to dla Łk 8,37:

BM2: I prosiło go wszystko zebranie okolicznego kraju Gadarenów, aby poszedł od nich, Bo byli wielką bojaźnią trzymani a on wsiadwszy w łódź wrócił się [naząd].

BSz: I prosiła go wszystką wielość krainy Gerázenow, áby odszedł od nich, ábowiem wielką bojaźnią byli zjęci. A on wstąpiwszy w łódź, wroczył sie.

BL: Tedy prosiła go wszystką wielkość ludzi krainy Gerázeńskiej, áby szedł od nich precz: bo ich była wielka bojaźń zjęła. A on wstąpiwszy do łodzi, wroczył sie názad.

BBrz: A tak go prosił wszytek lud okolicznie przyległej ziemicy Gadareńczykow áby szedł precz od nich, ábowiem byli wielkim stráchem zjęci, á on też wsiadszy w łódź wroczył się.

BBd: I prosiło go wszystko mnostwo okolice Gádaryńskiej, (żeby) odszedł od nich, iż bojaźnią wielką zjęci byli. On zaś wszedszy do łodzi wroczył się.

BBd2: I prosiło go wszystko mnostwo okolice Gádaryńskiej, (żeby) odszedł od nich, iż bojaźnią wielką zjęci byli. On zaś wszedszy do łodzi wroczył się.

BCz: I prosiła go wszystką wielkość okoliczne(go) kráju [Gádareńczykow] áby odszedł od nich, ábowiem byli wielkim stráchem zjęci: á on wsiadszy w łódź, wroczył się.

BW: I prosił go wszytek gmin okolicznego kráju Gerázánow áby odszedł od nich: ábowiem byli wielkim stráchem zjęci. A on wsiadszy w łódź, wroczył się.

BW2: i prosiło go wszytko mnostwo kráju Gerázánów áby odszedł od nich: ábowiem byli wielkim stráchem zjęci. A on wsiadszy w łódź, wrócił sie.

Wyraz *poczet* pojawia się wyłącznie w Biblii brzeskiej. Zawsze jest dookreślony: *poczet ludzi (2)* i pojedynczo: *poczet zwolenników* oraz *poczet niewiernych*. Tylko raz pozbawiony zostaje dookreślenia (ale i tak odnosi się do dużej zbiorowości ludzkiej), w tekście znajduje się tylko przydawka wskazująca na wielkość – *wielki poczet*. Leksem ten jest ponadto dwuznaczny w obrębie jednego przekładu. Oznacza po pierwsze większy zbiór ludzi w powyżej wymienionych kontekstach, drugim znaczeniem jest formacja wojskowa jako odpowiednik słów *zastęp* (BM2, BSz) i *wojsko* (pozostałe). Łk 23,11: „A także Herod

z swym poczem zá nic go sobie nie miał, i nászydziwszy się z niego, dał go oblec w szaty świetne, á odesłał go do Piłatá”. Wyraz *poczet* omawia Buttler, podając, że w jego wypadku doszło do konkretyzacji znaczenia:

Jego rozwój semantyczny dokonywał się od znaczenia ‘liczenie, obrachunek’, poprzez treść już skonkretyzowaną ‘rezultat liczenia, liczba’, aż do odcięcia wyspecjalizowanego ‘zespół ludzi o określonej liczebności, zgromadzenie’. Dzisiejsza, jeszcze węższa zakresowo treść ‘orszak, świta’ ukształtowała się zapewne w związkach typu *poczet slug*⁶.

Słownik staropolski (dalej: Sstp) nie odnotowuje tego wyrazu, natomiast *Słownik polszczyzny XVI wieku* (dalej: SPXVI) definiuje *poczet* jako ‘grono, grupa, zespół ludzi’, na dalszym miejscu natomiast jako ‘oddział wojska, oddział wojska niebieskiego’.

Leksem *zamieszanie* pojawia się jedynie raz, w tłumaczeniu Murzynowskiego z 1553 roku, we fragmencie o oczekiwaniu Judasza na moment, w którym mógłby wydać swojego nauczyciela bez obecności ludu. Łk 22,6: „A [on im] przyrzekł, I szukał snadnego czasu aby go im wydał okrom zamieszaniá”. W pozostałych przekładach w tym fragmencie tłumacze posłużyli się wyrazami *thuszcza* (BSz, BL, BBd, BBd2), *lud* (BBrz), *tum* (BCz), *rzessa* (BW, BW2). Wulgata w tym fragmencie posługuje się wyrazem *turba*, często spotykanym w łacińskim przekładzie na oznaczenie tłumy. Użyte w przekładzie z roku 1553 *zamieszanie* w danym kontekście nie musi w ogóle oznaczać zbiorowości. Być może Murzynowski dokonał redakcji, w której wyraz ten można rozumieć dosłownie jako 1. ‘zakłócenie spokoju’, 2. ‘rozruchy’, jak podaje Sstp. Uzasadnienie dla takiej hipotezy widać w interpretacji, którą można przyjąć: Judasz chciał wydać Jezusa bez obecności tłumy, ponieważ ten wierzył, że Jezus jest prorokiem – być może tłum spowodowałby zamęt, czyli inaczej *zamieszanie*. Dlatego Judasz szukał sposobności, aby wydać Jezusa bez *zamieszania*. Takie użycie można też traktować jako jedną z innowacji językowych, wprowadzanych przez tego tłumacza. Jest to jednak tylko przypuszczenie, którego nie da się udowodnić na podstawie jednego leksemu i jednego udokumentowanego przykładu jego użycia.

⁶ D. Buttler, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa 1978, s. 106.

Podobnie rzecz ma się z wyrazem *zasiedzenie*, który występuje w Biblii Czechowica. Pojawia się we fragmencie, w którym Jezus każe ludowi usiąść w gromadach, aby nakarmić go rozmnożonymi chlebem i rybami. BCz Łk 9,14: „Abowiem było mężow jakoby pięć tysięcy: I rzekł do uczniów swoich, posadźcie je w każdym zásiedzeniu po pięćdziesiąt”. Jest to leksem okazjonalnie stosowany na oznaczenie zbioru, którego podstawą jest czasownik *zasiąść/zasiedzieć*; zwraca uwagę na to, co robią ludzie nim określani. W pozostałych przekładach odpowiadają mu leksemy: *gromada* (BM2, BSz, BL), *kupa* (BBd, BBd2) oraz *rzqd* (BBrz, BW, BW2). Z kolei w innej Ewangelii, według świętego Marka, opowiadającej również o cudownym rozmnożeniu chleba i ryb, mamy znowu do czynienia z nietypowym wyrazem. Tłumacz ariańskich przekładów z lat 1570 i 1572 posłużył się bowiem leksemem *lecha* we fragmencie, w którym pozostali użyli wyrazów *gromadka* (BCz) oraz *część* (pozostali). Mk 6,40–41:

BM2: I rozsiedli się na części, po stu a po pięćdziesiąt.

BSz: I posadzili sie ná części po stu i pięćdziesiąt.

BL: I rozsádzili sie ná części, po stu i po pięćdziesiąt.

BBrz: A ták siedli rzędmi po grzędách, indzie po stu indzie po pięćdziesiąt.

BBd: I siedli Lechami po stu i po pięćdziesiąt.

BBd2: I siedli Lechami po stu i po pięćdziesiąt.

BCz: I siedli gromadką podle gromadki, tu po stu, tu zaś po pięćdziesiąt.

BW: i rozsádzili się ná części, to po stu, tu zaś po pięćdziesiąt.

BW2: I siedli ná części po stu i po pięćdziesiąt.

BT: I rozłożyli się, gromada przy gromadzie, po stu i po pięćdziesiąciu.

SPXVI definiuje leksem *lecha* jako ‘kawałek ziemi uprawnej o wyraźnie zaznaczonych bruzdami granicach’, przenieś to także ‘grupa ludzi’ w zwrocie „sięć lechami”, czyli dokładnie w takim zwrocie, jakiego użył Szymon Budny, „siedli Lechami”. Z kolei leksem *część* znalazł się w omawianej grupie, choć traktowanie go jako nazwy zbiorowości jest niekonwencjonalne. Wynika to z trudności przetłumaczenia łacińskiej podstawy: *Et discubuerunt secundum areas per centenos et per quinquagenos*, w której nie ma dosłownie wzmianki o grupach, a jedynie o *stu* i *pięćdziesiąciu*.

Wyjątkowymi rzeczownikami oznaczającymi zbiorowości ludzkie są leksemy *miasto* oraz *ciało*. Wyrazu *ciało* użyli wszyscy tłumacze we fragmencie Ewangelii wg św. Łukasza, w cytacie z proroka Izajasza, por. BBrz: „I ogląda wszelkie ciało zbawienie Boże”. Tłumacze Biblii Tysiąclecia posłużyli się w tym fragmencie słowem *ludzie*: I wszyscy ludzie ujrzą zbawienie Boże (Biblia Tysiąclecia, 2003 – dalej: BT – Łk 3,6). Rozbieżność wynika najprawdopodobniej z różnej interpretacji podstawy tłumaczenia. Wulgata (1592) w tym fragmencie posługuje się wyrazem *caro*, tj. ‘mięso, ciało’ (*et videbit omnis caro salutare Dei*). Tłumacze współcześni zrezygnowali, zdaje się, z tej niewątpliwej metafory, zastępując ją jej dosłownym odpowiednikiem – jako że mowa o grupie ludzi. Zasady translacji w XVI wieku nie dawały jednak takiej swobody tłumaczom. Ci wiernie oddali łacińskie *caro*, przekładając je dosłownie jako *ciało*. W jednym i drugim wypadku werset dotyczy zbiorowości ludzkiej, która ujrzy zbawienie Boże.

Osobnego omówienia wymaga także leksem *miasto*, którym posłużyli się wszyscy omawiani tłumacze we fragmencie Ewangelii według św. Mateusza, opowiadającym o wjeździe Jezusa do Jerozolimy, por. w tłumaczeniu współczesnym BT Mt 21,10: „Gdy wjechał do Jerozolimy, poruszyło się całe miasto, i pytano: «Kto to jest?»”. Tłumacze XVI-wieczni posłużyli się także tym leksemem, co poświadcza wybrany przekład.

BM1: A gdy on wjechał do Hierusalem poruszyło się wszystko miasto rzeknąc, któż to jest?

BV: Et cum intrasset Hierosolimam, commota est universa civitas dicens: „Quis est hic?”

Wulgata posługuje się w tym fragmencie wyrazem *civitas*, oznaczającym zarówno ‘miasto’, jak i ‘obywateli’, tj. mieszkańców miasta. Mamy tu do czynienia z metonimią, a tłumacze stosują leksem *miasto* na oznaczenie mieszkańców miasta. *Miasto* należy tu odczytać jako pewną zbiorowość – zbiorowość obywateli miejskich.

Z podobną metonimią mamy do czynienia w wypadku leksemów *świat* oraz *ziemia*, występujących we wszystkich przekładach w Łk 2,1 we fragmencie, w którym współczesne przekłady podają jeszcze słowo *ludność* lub *ludzie*: „W owym czasie wyszło rozporządzenie

cezara Augusta, żeby przeprowadzić spis ludności w całym świecie” (BT). W tym fragmencie w XVI-wiecznych przekładach można przeczytać:

BM2: A w ony to dni zstało się jest [że] wyszedł dekret Cesarza Augusta, aby był popisan wszystek świat.

Podobna sytuacja ma miejsce w J 12,19. Niemal wszyscy tłumacze posłużyli się leksemem *świat*⁷, co obrazuje fragment BCz: „Mowili tedy Faryzeuszowie między sobą, [Widzicie że nic nie pomożecie: oto świat za nim] poszedł”. Jedynie w BBrz, w której występuje tu po prostu wyraz *lud*, można przeczytać: „Mowili tedy Faryzeuszowie między sobą, Widzicie, że nic uczynić nie możecie, oto lud za nim poszedł”.

Zastosowanie wyrazów takich jak *miasto*, *świat*, *ciało* czy *ziemia* wskazuje, że różnorodność sposobu określania zbiorowości ludzkich uzyskuje się także w wyniku przeniesienia metonimicznego. I że jest to sposób właściwy nie tylko polszczyźnie, w Wulgacie bowiem w wymienionych fragmentach użyto słów odpowiednio *orbis* (*Factum est autem, in diebus illis exiit edictum a Caesare Augusto, ut describeretur universus orbis*) oraz *mundus* (*Pharisaei ergo dixerunt ad semetipsos: „Videtis quia nihil proficitis? Ecce mundus post eum abiit!”*) oznaczających ‘świat, Ziemia’.

Nie są to jedyne przykłady metonimii w omawianych przekładach. Takich użyc jest znacznie więcej, np.: BW2 Mt 3,5: „Tedy wychodziło do niego Jeruzalem, i wszytká Zydowska ziemiá, i wszytek kraj około Jordanu”, w którym to fragmencie mamy do czynienia z metonimią – *Jeruzalem* jako ‘mieszkańcy Jeruzalem’ oraz *wszytká Zydowska ziemiá* jako mieszkańcy żydowskiej ziemi. Takich przykładów jest więcej, co umotywowane jest podstawą tłumaczenia. Metonimie występują na ogół we wszystkich przekładach w paralelnych wersjach. Dotyczy to także wymienionego fragmentu Mt 3,5. Inne przykłady użyc metonimicznych można odnaleźć w następujących fragmentach [cytaty z BW2, wszystkie wyróżnienia moje – P.C.R.]:

⁷ Z podobną metonimią mamy do czynienia także w BT: „Faryzeusze zaś mówili jeden do drugiego: Widzicie, że nic nie uzyskacie? Oto świat poszedł za Nim”.

Mt 8,10: A usłyszawszy Jesus, dziwował się: i rzekł tym którzy szły za nim: Záprawde powiádam wam, nie nálażem ták wielkiej **wiáry w Izráelu**.

Mt 9,26: I rozeszła się tá sławá po **wsztykiéj onéj ziémi**.

Mt 18,17: A jesliby ich nie usłuchał, **powiédz kościolowi**, a jesliby kościolá nie usłuchał, niechci będzie jáko pogánin i celnik.

Mt 21,10: A gdy wjáchał do Jeruzálem, **wzruszyło się wszystko miásto** mówiąc: Ktoż to jest?

Podpole: **formacje wojskowe** tworzą następujące leksemy: *éma, horda, huf/uf, legijon, poczet, rota, rycerstwo, straż, wojsko, zastęp*. Wyrazy pochodzą z fragmentów opisujących kontakty Jezusa z żołnierzami, a także złymi i dobrymi duchami. Ale nie tylko, wyraz *zastęp* na przykład pojawia się we fragmentach dotyczących ludzi z otoczenia – Heroda, Jana Chrzciciela, leksem *straż* z kolei stosowany jest do opisu żołnierzy towarzyszących władcom i pilnujących grobu Jezusa (patrz Tabela 2. Zasób słownictwa w podpolu: formacje wojskowe).

Szeregi odpowiedników w paralelnych wersetach tworzą ciągi:

- *éma, horda, huf, legijon, rota, wojsko*;
- *wojsko, zastęp, poczet*;
- *rycerstwo, żołnierstwo, wojsko, (rzesza)*.

Wyrazem bez odpowiedników w paralelnych wersetach w przekładach jest *straż*. Pojawia się on we wszystkich Ewangeliach równolegle. We wszystkich fragmentach jest tłumaczeniem łacińskiego *custodia*, oznaczającego ‘ochronę, opiekę, straż’.

W podpolu: formacje wojskowe największą liczbą leksemów charakteryzuje się BSz (7 leksemów). Najbardziej jednolite słownictwo zawiera BW2 (3 leksemy).

Także w tym podpolu znajduje się leksem *poczet*. Pojawia się w BBrz we fragmencie Ewangelii wg św. Łukasza 23,11 jako tłumaczenie słowa *exercitus*, oznaczającego ‘wojsko, armię’. Pozostali tłumacze posłużyli się w tym fragmencie wyrazami *zastęp* (BM2, BSz) i *wojsko* (pozostali). Tylko Czechowic w swoim przekładzie użył innego jeszcze leksemu, mianowicie *rotmistrze*, który nie jest nazwą zbiorowości, lecz liczbą mnogą rzeczownika *rotmistrz*.

BM2: A Heród wzgardziwszy go z zastępy swojemi i nagrawszy, odesłał go zaś do Piłata, w jasne ji odzienie oblekwszy,

BSz: A Herod wzgárdził go z zastępe(m) swoim i náigrał go przydziánego odzieniem biálem. I odesłał go do Piłatá.

BL: I wzgárdził nim Herod z swym wojskiem: i pośmiewał sie s niego, oblokwszy go w biáлле odzienie, potym go odesłał do Piłatá.

BBrz: A tákże Herod z swym poczem zá nic go sobie nie miał, i nászydziwszy się z niego, dał go oblec w szaty świetne, á odesłał go do Piłatá.

BBd: A wzgárdziwszy im herod i z wojski swoimi, i náurągawszy się, oblokwszy go w odzienie światłe, odesłał go piłatowi.

BBd2: A wzgárdziwszy im herod i z wojiki swoimi, i náurągawszy się, oblokwszy go w odzienie światłe, odesłał go piłatowi.

BCz: A pogárdziwszy im Herod z romistrzámi swymi, i nászydziwszy, oblokwszy go w szátę świetną, odesłał go Piłatowi.

BW: Tedy wzgárdziwszy im Herod z wojskiem swoim, i náśmiawszy się, oblokwszy go w szátę biáłą odesłał do Piłatá.

BW2: A wzgárdził im Heród z wojskiem swoim, i náigrał obleczónego w szátę biáłą, i odesłał do Piłatá.

Niektóre z analizowanych rzeczowników używane są nie tylko na oznaczenie zbiorów ludzi, ale także aniołów, a uwzględnia się je w artykule, by wskazać zakres stosowania tych wyrazów. I tak: we fragmencie Ewangelii wg św. Łukasza 2,13 w Wulgacie posłużono się określeniem *multitudo militiae* w odniesieniu do aniołów. Zwrot ten BT tłumaczy jako *zastępy niebieskie*. XVI-wieczni tłumacze zaś posłużyli się różnymi formami dla oddania tego zwrotu oznaczającego formację niebiańskiego zastępu. Terminami militarnymi posłużyli się tłumacze: Murzynowski, Bielski – leksemem *rycerstwo*, tłumacze BBrz, Czechowic i Wujek w przekładzie z 1593 – *zastęp*, w przekładzie z 1599 roku odnaleźć można słowo *wojsko*, a Budny stosuje leksem *żołnierstwo*. Tylko Leopolda posłużył się terminem *czesza*, zaklasyfikowanym tu do innego podpoła, mianowicie: lud towarzyszący Jezusowi.

BM2: A [tam] natychmiast, zstała się z Anjołem wielkość rycerstwa niebieskiego, którzy to chwálili boga i mowili

BSz: A wnet przyłączyła się ku anjołowi wielość rycerstwá niebieskiego, chwalących bogá i mowiących.

BL: A nátychmiast stánęła przy onym Anijele wielkość rzeszej niebieskiej, ktorzy chwalili Bogá, mowiąc:

BBrz: A wnet z onym Anjołem przyszło wiele zastępów niebieskich, chwając Bogá i mowiąc,

BBd: I nátychmiast było z anjołem mnostwo żołnierstwá niebieskiego chwalących Bogá i mowiących:

BBd2: I nátychmiast było z anjołem mnostwo żołnierstwá niebieskiego chwalących Bogá i mowiących:

BCz: A nátychmiast z onym anjołem było wiele zastępów niebieskich, chwalących Bogá, i mowiących,

BW: A nátychmiast z onym aniołem przybyło wiele zastępów niebieskich, chwalących Bogá, i mowiących:

BW2: A nátychmiast byli z anjołem mnostwo wojská niebieskiego, chwalących Bogá, i mówiących:

Należy jednak zauważyć, że w wymienionym fragmencie leksemy *żołnierstwo* oraz *rycerstwo* są przydawkami dopełniaczowymi leksemów *wielkość* lub *wielość*. Wyraz *rycerstwo* został zastosowany jeszcze raz przez Jana Leopolitę, tym razem na oznaczenie podwładnych setnika. W paralelnych wersetach w pozostałych przekładach użyto leksemu *żołnierze*. Wyrazy te znajdują się w Ewangelii wg św. Mateusza 8,9:

BM1: Bociem i já człowiek jest pod mocą [drugiego położony] który to mám pod sobą żołnierze i mowią temu, bież tam, alić bieży, i drugiemu, chodź sam, alić idzie, słudze także mojemu, uczyn to alić czyni.

BBd2: Bo i ja człowiek jestem pod władzą, mając pod sobą żołnierze, á mowią temu, Idź, i idzie: a drugiemu przydź, i przychodzi, á niewolnikowi memu: Uczyn to, i czyni.

Łacińska Wulgata w tym fragmencie posługuje się leksemem *militēs*, oznaczającym ‘rycerzy, ludzi wojskowych’. Określenie *rycerstwo* pojawia się więc w tym kontekście zasadnie.

Należy także wspomnieć o ciekawym użyciu słów *éma*, *huf*, *legijon* i *wojsko* w czterech fragmentach dotyczących uzdrowienia opętanego

w Ewangeliach: wg św. Łukasza 8,30 i 8,36 oraz wg św. Marka 5,9 i 5,15. Terminami wojskowymi określany jest bowiem zbiór demonów, diabłów. We fragmentach Ewangelii wg św. Łukasza 8,36 i wg św. Marka 5,15 Wulgata nie zawiera określenia odnoszącego do pola semantycznego związanego z militariami: *Nuntiaverunt autem illis hi, qui viderant, quomodo sanus factus esset, qui a daemonio vexabatur* (Łk), *Et veniunt ad Iesum; et vident illum, qui a daemonio vexabatur, sedentem, vestitum et sanae mentis, eum qui legionem habuerat, et timuerunt* (Mk). *Qui a daemonio vexabatur* oznacza nękanego przez demona. Tłumacze Biblii Tysiąclecia przetłumaczyli ten werset jako: „A ci, którzy wiedzieli, opowiedzieli im, w jaki sposób opętany został uzdrowiony” (Łk) i „Gdy przyszli do Jezusa, ujrzeli opętanego, który miał w sobie «legion», jak siedział ubrany i przy zdrowych zmysłach” (Mk). W pozostałych dwóch wersetach, w których demon podaje swoje imię Jezusowi, użyte zostało w Wulgacie słowo *legio*. Przykłady użycia leksemów *ćma* i *wojsko* można odnaleźć we fragmencie Łk 8,36:

BSz: A powiedzieli im i ci którzy widzieli, jáko sie zstał uzdrowionym od ćmy.

BL: A powiedzieli im i ci którzy widzieli, jáko sie stał uzdrowionym od ćmy.

BW: I powiedzieli im też ci którzy widzieli, jáko był uzdrowion on opętány od wojská czártow.

BW2: i powiedzieli im téz ci którzy widzieli jáko był uzdrowion od Wojská.

U XVI-wiecznych translatorów nie ma jednolitej wersji tłumaczenia tych wersetów. Większość tłumaczy przyjęła wersję zbliżoną do współczesnej, tj. posłużyli się oni określeniami: *zachowan, przywrócon ku zdrowiu* lub *uzdrowion opętany*. Natomiast trzej tłumacze, Bielski, Leopolda i Wujek, posługują się konstrukcją *uzdrowiony od...* I tak Bielski oraz Leopolda podają tłumaczenie *uzdrowiony od ćmy*, Wujek zaś *uzdrowion od wojska czartów*, w późniejszym tłumaczeniu z kolei *uzdrowion od Wojska*. Natomiast w wersetach, w których demon podaje swoje imię, tłumacze posłużyli się różnymi wyrazami. Wszystkie jednak należą do pola nazw formacji wojskowych.

Z powyższych analiz wynika, że leksemy *rycerstwo, żołnierstwo, zastęp, rzesza, ćma, huf, legijon* i *wojsko*, użyte w wymienionych kon-

tekstach, powinny być zatem opatrzone uwagą, że nie tylko odnoszą się dosłownie do formacji wojskowych, ale stosowane są także na oznaczenie zbioru złych lub dobrych duchów (patrz Tabela 3. Porównanie fragmentów tłumaczeń Ewangelii dotyczących określeń zbiorowości demonów i aniołów).

Podpole: **zbiór apostołów** zawiera leksemy: *bracia*, *stado*, *stadko*, *trzoda*.

Określenia te odnoszą się tylko do apostołów. Mamy tu ponadto do czynienia z przeniesieniem nazw zbiorowości zwierząt na ludzi. Słów *stado*, *stadko* i *trzoda* używa Jezus na określenie swoich uczniów w jednym z pouczeń w Ewangelii wg św. Łukasza (12,32). Leksemy te są uzupełnione przydawkami *mały* lub *maluczki* i niewątpliwie mają nacechowanie dodatnie.

BM2: Nie bójcie się maluczka trzodo, Boć się upodobało ojcu waszemu, dać wam krolestwo,

BSz: Nie chcecie się bać máluczka trzodo. Abowiem spodobało się ojcu waszemu dać wam krolestwo.

BL: Nie bojcie się máluczka trzodo, boć się spodobało ojcu waszemu dać wam krolestwo.

BBrz: Nie bojże się ty máluczkie stadko, ábowiemci się upodobało ojcu waszemu dać wam krolestwo.

BBd: Nie boj się málé stádo, iż polubił ociec wász, dać wam krolestwo.

BBd2: Nie boj się málé stádo, iż polubił ociec wász, dać wam krolestwo.

BCz: Nie boj się ty máluczkie stádko: ábowiem ci się upodobało ojcu waszemu dać wam krolestwo.

BW: Nie bojcie się wy málé stádo: ábowiemci się upodobało Ojcu waszemu dać wam krolestwo.

BW2: Nie bójcie się málé stádo: ábowiem się upodobało Ojcu waszemu dać wam krolestwo.

Poza wymienionymi określeniami w podpolu znajduje się jeszcze leksem *bracia*. Pojawia się we wszystkich przekładach w paralelnych wersetach. Jest stosowany jako odpowiednik leksemów *Apostołowie*, *dwanaście*, *uczniowie* (patrz Tabela 4. Zasób słownictwa w podpolu: **zbiór apostołów**).

Wnioski

Niektóre z przykładów wykazują podobieństwo w zakresie leksemów stosowanych na oznaczenie zbiorów ludzi. Podobne są BM oraz BSz, na co wskazują wspólne leksemy: *rzesza, tłuszcza, wielkość, lud, ludzie, część, gromada, ciało, miasto, rota, straż, zastęp, ćma*. W BSz nie pojawiają się wyrazy *zamieszanie* i *zgromadzenie*, którymi Murzynowski posłużył się odpowiednio jeden raz i cztery razy. Bielski w tych fragmentach zastosował leksemy *wielość* i *tłuszcza*. Z kolei Murzynowski nie wybrał słów *wielość, wojsko* i *uf*. W BM w paralelnych wersetach występują zaś wyrazy *rzesza, zgromadzenie, zebranie, rzesza, rota*. Różnice są zatem nieznaczne. Zasób słownictwa w BM2 i BSz (tylko te można w ten sposób porównać, z racji niepełnego przekładu BM1) pokrywa się w 75% (patrz Tabela 5. Zasób słownictwa dotyczącego nazw zbiorowości ludzkich w BM i BSz).

Podobnie prezentują się wyniki analiz dla BCz oraz obydwu przykładów Jakuba Wujka. Co ciekawe, zasób słownictwa dwóch tłumaczeń Jakuba Wujka nie pokrywa się ze sobą⁸. Różnica dotyczy 6 leksemów: *wielkość, tłum, rząd, zastęp*, występujących tylko w przekładzie z 1593 roku, oraz *gromada, tłuszcza* – z przekładu późniejszego. Wszystkie te wyrazy pojawiają się zaś w tłumaczeniu Czechowica, poza jednym – *tłuszcza* – który zresztą w przekładzie z 1599 roku występuje tylko raz. W BCz nie ma tylko leksemów: *mnóstwo, gmin* i *część*, które są obecne w obydwu przekładach Wujka. Czechowic jako jedyny tłumacz wybiera zaś wyraz *zasiedzenie* na określenie siedzących ludzi; jego geneza jest zatem czytelna. Od przykładów Wujka różni go także obecność leksemu *wielość*, poświadczonego pojedynczo, który Wujek zastąpił w wydaniu z 1593 przez *wielkość*, w późniejszym zaś wydaniu – przez *rzeszę*. W omawianych podpolach zasób słownictwa BCz, BW i BW2 pokrywa się w 50%, obydwu wydań przekładu Wujka zaś w 82%. Słownictwo BCz i BW pokrywa się w 83%, natomiast BCz i BW2 w 70% – stąd stwierdzenie

⁸ Przekłady nazywane Bibliami Jakuba Wujka wymagają komentarza. Tłumaczenie Wujka wydano w 1593 roku. Książę korzystał m.in. z Wulgaty łowańskiej. Jednak po jego śmierci opublikowano drugie wydanie przekładu, zaktualizowane w odniesieniu do nowego oficjalnego przekładu Kościoła katolickiego, jakim stała się Wulgata klementyńska. Rewizji tekstu dokonali jezuita, zobowiązani do tego celu przez Kościół katolicki. Różnice między obydwoma wydaniem są wyraźnie zauważalne.

o podobieństwie tych trzech przekładów (patrz Tabela 6. Zasób słownictwa dotyczącego nazw zbiorowości ludzkich w BCz i BW).

Zasób słownictwa w przekładach BL, BBrz i BBd jest bardziej charakterystyczny, swoisty dla każdego z przekładów, zatem i bardziej różnorodny. Pewna część pokrywa się z pozostałymi przekładami, jednak w tych trzech Ewangeliach najwięcej jest słów z danego pola tematycznego użytych tylko przez jednego tłumacza. Do najrzadszego słownictwa, tj. takich wyrazów, które zostały użyte tylko przez jednego tłumacza, należą: *gmin* (BW), *zamieszanie* (BM2), *poczet* (BBrz), *zasiedzenie* (BCz), *horda* (BL), *kupa*, *lecha*, *żołnierstwo*, *legijon* (BBd). Do nieco częściej wybieranego słownictwa, czyli zastosowanego przez nie więcej niż dwóch tłumaczy, należą: *huf* z BSz i BBrz oraz *zebranie* z BL i BBrz. Do wyrazów, które z kolei pojawiają się w trzech Bibliach, należą: *żołnierstwo* (BM, BSz, BL), *ćma* (BM, BSz, BL), *wielość* (BSz, BL, BCz), *pospolstwo* (BBrz, BCz, BW), *thum* (BBd, BCz, BW), *mnostwo* (BL, BBrz, BW), *zgromadzenie* (BM, BL, BBrz). Z powyższych danych wynika, że najbardziej charakterystycznym słownictwem spośród analizowanych przekładów wyróżniają się tłumaczenia Budnego. Jest to jednak ujęcie dosyć globalne, bowiem niektóre wyrazy są w danym przekładzie używane często, a inne występują pojedynczo.

Na słownictwo powtarzające się w paralelnych wersetach we wszystkich tłumaczeniach składają się wyrazy: *rzęsza*, *lud*, *ludzie*, *ciało*, *miasto*, *rota*, *straż*, *bracia*, co daje 8 leksemów spośród 36 wyekscerpowanych ze wszystkich Ewangelii we wszystkich przekładach. Stanowi to jedynie około 21% całego omawianego słownictwa. Jakkolwiek słownictwo poszczególnych wybranych przekładów pokrywa się w jeszcze większym stopniu, można stwierdzić, że jest w tłumaczeniach zróżnicowane.

Należy na koniec rozpatrzyć, jakie mogą być przyczyny owej różnorodności. Analizowany materiał pozwala na ustalenie następujących jej przyczyn:

- stosowanie archaizmów (*tluszczca*, *ćma*);
- stosowanie zapożyczeń (*gmin*, *poczet*, *rzęsza*, *horda*, *huf* // *uf*, *legijon*);
- stosowanie metonimii (*miasto* w znaczeniu mieszkańcy miasta, *świat*, *ziemia* i in.);

- stosowanie metafor, jak przy przeniesieniu nazw zbiorów zwierząt na zbiory ludzi (np. *stado*, *trzoda*).

Names of human collectivity in polish translations of Gospels from XVI century

SUMMARY

The article is about vocabulary concerning names of human community. The material was ten translations of Gospels from XVI century. Gather of words was simple thanks to program *Ewangelie* made by Marcin Rudolf for project *Szesnastowieczne przekłady Nowego Testamentu na język polski a rozwój renesansowej polszczyzny literackiej* and site ewangelie.uw.edu.pl – there are transcriptions of those Gospels. In article there is a elaborate of human community names from this religion material. In those names there are polish words, but there is also much a loanwords, mostly from German language. To better research there is invoked to root of translations – chiefly Vulgate. Analysis shown differences between translations in names of human community. Reasons of those diversity can be begotten by using archaisms, loanwords, metaphors and metonimia.

Key words: names of collectivity, Gospels, translations of Gospels, XVI century, collective noun.

Tabela 2. Zasób słownictwa w podpolu: formacje wojskowe

BM1 (3)	BM2 (5)	BSz (7)	BL (6)	BBrz (6)	BBd (5)	BBd2 (5)	BCz (4)	BW (4)	BW2 (3)
rota (1)	rota (4)	rota (3)	rota (3)	rota (4)	rota (4)	rota (4)	rota (4)	rota (4)	rota (4)
straż (1)	straż (4)	straż (2)	straż (2)	straż (3)	straż (3)	straż (3)	straż (3)	straż (2)	straż (2)
		wojsko (1)	wojsko (3)	wojsko (3)	wojsko (2)	wojsko (2)	wojsko (6)	wojsko (6)	wojsko (7)
zastęp (1)	zastęp (2)	zastęp (3)		zastęp (1)			zastęp (1)	zastęp (2)	
	ćma (1)	ćma (1)	ćma (1)						
					legijon (2)	legijon (2)			
		uf (1)		huf (1)					
			horda (1)						
	rycerstwo (1)	rycerstwo (1)	rycerstwo (2)						
					żołnierstwo (1)	żołnierstwo (1)			
				poczet (1)					

Tabela 3. Porównanie fragmentów tłumaczeń Ewangelii dotyczących określeń zbiorowości demonów i aniołów

Lokalizacja	BM2	BSz	BL	BBrz	BBd	BBd2	BCz	BW	BW2
Łk 8,30	ćmia	Ćma	ćmá	huf	Legijon	legijon	wojsko	wojsko	wojsko
Łk 8,36	zachowań opętany	uzdrowionym od ćmy	uzdrowionym od ćmy	uzdrowionym od ćmy	uzdrowion opętany	uzdrowion opętany	uzdrowion on który był opętany	uzdrowion on opętany od wojská czártow	uzdrowion od Wojská
Mk 5,9	*ćma]	Ćmá	ćma	Hufem	Legijon	legijon	wojsko	wojsko	wojsko
Mk 5,15	który był ćmę [przy sobie] miał	który od dyjab-elstwá był nágában	opętanego	który był opętany	opętanego	opętanego	opętanego	który był opętany	który był opętany
Łk 2,13	wielkość rycerstwa niebieskiego	wielość rycerstwá niebieskiego	wielkość rzeszej niebieskiej	wiele zastępów niebieskich	mnoŝtwo żołnierstwá niebieskiego	mnoŝtwo żołnierstwá niebieskiego	wiele zastępów niebieskich	wiele zastępów niebieskich	mnoŝtwo wojská niebieskiego

Tabela 4. Zasób słownictwa w podpolu: zbiór apostołów

BM1	BM2	BSz	BL	BBrz	BBd	BBd2	BCz	BW	BW2
	maluczka trzoda (1)	maluczka trzoda (1)	maluczka trzoda (1)	maluczkie stado (1)	małe stado (1)	małe stado (1)	maluczkie stado (1)	małe stado (1)	małe stado (1)
bracia	bracia (35)	bracia (35)	bracia (31)	bracia (37)	bracia (28)	bracia (28)	bracia (34)	bracia (37)	bracia (37)

Tabela 5. Zasób słownictwa dotyczącego nazw zbiorowości ludzkich w BM i BSz

BM1 (10)	BM2 (17)	BSz (18)
rzesza	rzesza	rzesza
tłuszcza	tłuszcza	tłuszcza
		wielość
	wielkość	wielkość
lud	lud	lud
ludzie	ludzie	ludzie
	część	część
	gromada	gromada
	zgromadzenie	
	zamieszanie	
ciało	ciało	ciało
miasto	miasto	miasto
rota	rota	rota
straż	straż	straż
		wojsko
zastęp	zastęp	zastęp
	ćma	ćma
		uf
	maluczka trzoda	maluczka trzoda
bracia	bracia	bracia

Tabela 6. Zasób słownictwa dotyczącego nazw zbiorowości ludzkich w BCz i BW

BCz (18)	BW (18)	BW2 (16)
rzesza	rzesza	rzesza
		tłuszcza
	gmin	gmin
wielość		
wielkość	wielkość	
lud	lud	lud
ludzie	ludzie	ludzie
pospolstwo	pospolstwo	pospolstwo
tłum	tłum	
	mnostwo	mnóstwo
	część	część
gromadka		gromada
rząd	rząd	
zasiedzenie		
ciało	ciało	ciało
miasto	miasto	miasto
rota	rota	rota
straż	straż	straż
wojsko	wojsko	wojsko
zastęp	zastęp	
maluczkie stado	małe stado	małe stado
bracia	bracia	bracia

O Autorce:

Paulina Cygańska-Rutkowska jest absolwentką studiów magisterskich na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego. W momencie pisania artykułu była uczestniczką pierwszego roku studiów doktoranckich na tymże wydziale. Pracę doktorską poświęca semantyce leksyki 10 tłumaczeń Ewangelii na język polski z drugiej połowy XVI wieku i być może również innych tekstów religijnych z tego okresu. Jest inicjatorką i założycielką studenckiego koła naukowego *Twarde Jery*, aktywnego na polu naukowym (aktualnie tworzy m.in. słownik prasłowiańsko-polski).
E-mail: cpaula@tlen.pl